

Наталія Ганусевич

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ МОНАСТИРЯ ОО. БЕРНАРДИНІВ М. ЗБАРАЖ НА ОСНОВІ КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Комплекс монастиря о. Бернардинів XVIII ст. у Збаражі — одна з найяскравіших пам'яток міста. Розміщений у низинній частині, на правому березі р. Гнізни, що огинає пам'ятку з півдня, комплекс займає територію 2,15 га. У склад ансамблю входить: костел, монастирські келії, оборонна вежа-дзвіниця, залишки оборонних мурів та інші господарські приміщення. Костел св. Антонія і св. Юрія є частиною комплексу споруд з цінними для цього періоду архітектурними формами стилю бароко, яким опікується римо-католицька громада міста Збараж.

Монастирські келії, вежа та інші об'єкти належать до господарської діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля». Видовжені двоповерхові споруди келій примикають до храму зі сторони пресвітерія (довжиною 55.30 м), тягнуться вздовж оборонних мурів (68.50 м.) і, з'єднуються східним крилом (30.00 м.) з південною вежею костелу, утворюючи разом з бічним фасадом храму замкнене подвір'я [4, с. 25] (21.80 X 44.90 м.). Декілька вікон північного фасаду келій оформлені ліпним орнаментом. Перекриття підвалу та I-ого поверху — півциркульні з розпалубками. Внутрішня планувальна структура — коридорна, з одностороннім розміщенням приміщень. Келії муровані з тесаного каменю, двоповерхові (шириною 11.80 м.). На 2-й поверх проводили дві сходові клітки з дерев'яними сходами по біжучих склепіннях. Стіни келій оздоблені пілястрами та бароковим аттиком над входом. Приміщення були скромно облаштовані і склалися з житлових кімнат, бібліотеки, кухні, ванни і складів. Монастирський комплекс мав свою винокурню і пивоварню. Згадується що в 1927 році до обіду монахи отримували по одній бутілці пива. Дах монастиря високий, двосхилий, покритий профільованим оцинкованим листом [2].

В 1720-х роках, коли Збараж перейшов у спадщину Юзефа Потоцького, розпочалися роботи по відбудові костелу і монастиря отців Бернардинів [7, с. 34]. Фундатором храму був Станіслав Потоцький. Будівельними роботами

керував його проєктант і виконавець Ян Ганц, архітектор з міста Кнурова, що в Сілезії. В 1752 р. костел був посвячений під назвою св. Антонія і Святого Юрія і відданий для користування [1, с. 191]. Саме тоді в монастирських приміщеннях вперше була відкрита приватна школа — гімназія (українська світська державна гімназія) [6, с. 224]. В той же час була відновлена і вежа-дзвіниця та оновлені оборонні мури.

Фактично, єдиним джерелом відомостей про монастирське життя послідовників Св. Франциска у нашому місті є, так званий, «Archivum konventus Zbaraziensis» у АРВК (Archiwum prowincji oo. Bernardynów Krakowa).

Спробуємо відтворити, яким способом було зосереджено монастирські об'єкти на південній околиці Збаража між Тернопільською брамою і правим берегом річки Гнізна від майбутнього «чорного» мосту (його так назвали від потемнілого з часу дерева) до Збаразького ставу. Рукописна карта (туш, акварель), намальована монахами у 1792 р. допоможе нам зробити цю мандрівку в часі [5, с. 49] (рис. 1).

В легенді до карти великими латинськими буквами позначено:

А — Бернардинський фільварок і монастирський садок (орієнтовно, в районі «танку»);

В — Бернардинський сад у володінні Козакевича і його халупа (ліва набережна р. Гнізна від мосту до «танку»);

С — Стависько, або Бернардинська лука, з котрої було 10 фір сіна (заплава річки – територія колишнього Збаразького ставу – сучасний парк ім. Кіндрата Бурляя);

Д — Монастирський став з вільним виловом риби;

Е — Монастирські мури;

е — Монастир, школи і костел;

F — Офіцерська квартира, за котрою — пляц № 44;

G — Пляц за офіцерською дорогою і квартири за 1000 злр. (рейнських золотих);

Н — Офіцерська квартира — дворик Білінського (колишня "вікаріушівка" дит. садочок);

J — Садівник платить з цього до домініуму (орган влади монастирської юридики) 12 злр.;

K — 3 того домініум бере 10 злр.;

L — 3 тих пляців домініум бере по 12 злр.;

M — Садок кметів (тогочасних вільних, заможних, не закріпачених селян), з якого брали дань 40 злр. (навпроти будинку «Сокола»);

x x x — давні монастирські рови за Козакевича відновлені.

Тут необхідно зробити відступ, щодо персони згаданого «пана Козакевича». За тим же Ю. Кахелем «...в 1735 р. за межами монастирської огорожі Станіславом Потоцьким бернардинам був подарований великий сад (ogród), який у 80-х роках XVIII ст. був зданий в оренду Войцехові Козакевич(у)ові» [6, с. 243]. Що стосується польських термінів «ogród» і «sad», то перший — це територія для вирощування декоративних або с/г рослин з визначеними алеями, доріжками і грядками, а сад — це територія для вирощування фруктових дерев та плодово-ягідних кущів. Згаданий В. Козакевич, де за підтримки неприхильного до бернардинів управителя маєтків Потоцьких, якогось

Вальтера, часто завдавав клопоту монахам і часто їх ошукував, не сплачуючи вчасно орендної плати. Монахи — бернардини поскаржилися Вінцентію Потоцькому (син Станіслава), котрий наказав своєму уряднику виконати усі зобов'язання. Вальтер, бажаючи відігратися на монахах, передав орендований Козакевичом «Огруд» йому ж у власність. Скарга бернардинів до графа від 25 квітня 1794 р. повернула цей сад назад у їхню власність [6, с. 244]. Але, оскільки, дана карта датована 1792 р., то саме на цей період «сад», ще знаходився у власності Козакевича.

Аналізуючи наступне джерело бачимо деякі зміни в господарській діяльності комплексу та діяльності його фільварку, а особливо появи млина на фільварку [5, с. 54] (рис. 2).

«Друга» рукописна карта монастиря, з лінійним масштабом в 1-й поділці — 3 кроки, немає датування, але, по всій вірогідності, відображає період після позбавлення власності на сад Войцеха Козакевича, тобто десь після 1794 р. В умовних позначеннях зазначені:

A — садок, на котрий Римар мав право,

Рис. 1. Рукописна карта монастиря оо. Бернардинів у Збаражі XVIII ст.

Рис. 1. Рукописна карта монастиря оо. Бернардинів у Збаражі 1792 р.

тепер сказоване;

В — рови, віддавна копані;

С — кузня над самим ровом садка, за ровом поки болото;

Д — мельниця землею підсипана і піднесена до самого мосту;

Е — став, що належить до конвенту і латинського пароха;

Ж — халупа Римара і подвір'я на ґрунті «огрУду», де завжди на тому місці засівали грядки та садили щепи.

Особу Римара поки що встановити не вдалося, але цікавим є той факт, що позначені «давні монастирські рови» на першій заплаві лівого берега річки Гнізна між руслом і фільварком, які могли належати до міських дерев'яно-земляних укріплень періоду «першого монастиря» Збараських-Вишневецьких. До цього часу невідомим був млин біля майбутнього «чорного мосту», який не тільки був південними воротами до міста, а й виконував регуляторно-пропускну функцію обмеження скиду води і

утворював, так зване, «Південне озеро» (значно розширене русло річки). Логічно, що падаючу воду під «чорним мостом» було використано для приводу колеса, до цього часу, невідомого млина (залишки його були віднайдені у західній частині монастирського комплексу у 1997 р.). Ще одним цікавим фактом є, до цього часу невідоме, спільне використання Збараського ставу і бернардинами і парафіяльним священиком. Дивно, адже ще 19 червня 1789 р. після пожежі, яка знищила 64 будинки, дерев'яні конструкції парафіяльного і монастирського костелу і «...після цього парафію приєднано до бернардинського монастиря і перенесено ікону Св. Юрія та органи, а залишки мурів були продані на ліцитації» [6, с. 232]. Таким чином, в 90-х роках XVIII ст. парафіяльного костелу вже не було, але, Можливо, був парафіяльний священик, який «правив» у монастирському костелі, що виконував функції парафіяльного.

Досліджуючи ще одну карту, бачимо, що в «третьій» рукописній карті [5, с. 59] кардинальних змін в порівнянні з «першою» майже немає, та й написи на ній не дуже читабельні, тому просто обмежимося її демонстрацією (рис.3). Взагалі, після аналізу цих картографічних джерел з історії Збаража і його монастиря, зрозумілими стали територіальні особливості розміщення основних і допоміжних господарських служб обителі та міських фортифікацій.

Ще один план зберігся в архіві датований 4

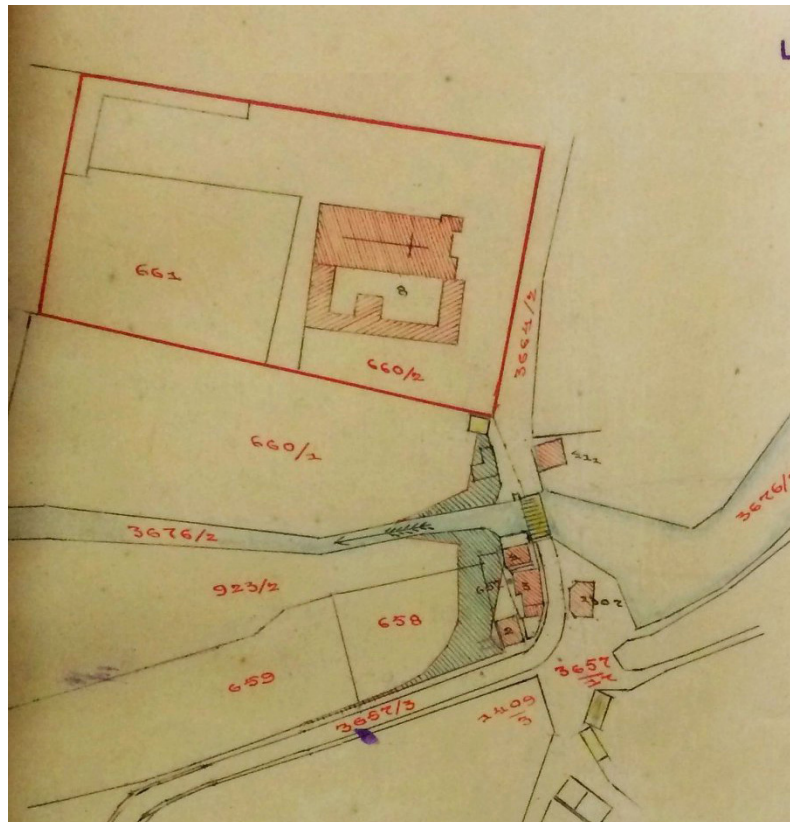

Рис. 1. Кадастрова карта 1930 р.

березня 1930 роком (рис.4). Він був виготовлений інженером М. Landesperg №126/30, який працював у кадастровому офісі Збаража. Латинський термін «кадастр» означає облік і економічну оцінку нерухомого майна. Уряд зобов'язав обміряти та описати ґрунти на всій території державі і врахувати натуральну та грошову вартість кожної земельної ділянки. У 1787 р. ці матеріали були зібрані у Львові під назвою Йосифінський кадастр (за ім'ям тодішнього цісаря Йосифа II). Патентом від 23 грудня 1817 р. встановлювалася нова система оподаткування ґрунтів [3, с. 247]. Ділянки з однаковим чистим доходом відносили до одного і того ж класу. За родом використання земельні ділянки поділялися спочатку на чотири типи: рілля, луки, виноградники, ліси.

На ньому план монастиря мурованого, тому що він зображений червоним кольором (жовтим — дерев'яна будівля), а також будівлі і ділянки земель Тернопільського передмістя. На території монастиря можемо також побачити два великі земельні наділи. Один той що поменше відзначений 660/2 так, як і позначена частина земель коло річки (луки), тобто як землі не для господарського призначення, а земельна ділянка 661 була призначена для саду, це можна було визначити по блідо зеленому кольорі карти (рілля чи город був заштрихований). Аналізуючи кадастрові карти 1830-х років по їх легендах можемо сказати з впевненістю про наявність фруктових садів на території монастиря,

а також про мокрий луг за мурами [8]. І тільки в північно-західній частині монастирської території видніється кам'яна господарська будівля, яка приймає до оборонних мурів.

Як бачимо господарська діяльність монастиря була різна, а саме: вирощувались злакові, фрукти та овочі; працював млин; варили пиво; виготовляли вино; працювала кузня і все це

використовувалось для власних потреб комплексу.

Вивчаючи та досліджуючи сакральну пам'ятку міста, а також господарську діяльність монахів за допомогою картографічних матеріалів бачимо, як саме можемо використати ці історичні факти для популяризації комплексу та правильного відновлення і пристосування об'єктів комплексу до сучасних умов.

Джерела та література

1. Мандрик О.Є Храми міста. Рушник, літературно-мистецький збірник. Збараж: Обрій, 2006. Випуск 2. 211с.
2. Могитич І. Р. Комплекс споруд монастиря отців Бернардинів у м. Збаражі Тернопільської області. Мистецька оцінка збереженого декору і інтер'єра костелу. Львів, 1986. №3. С. 4.
3. Лісовська Є. Кадастрові карти, як джерело до історії Галичини XIX століття. *Картографія та історія України*: Збірник наукових праць. Львів Київ – Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць; 2000. С. 245–251.
4. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. *Галицька брама*. № 1-3(109–111). Збараж: «Центр Європи». С. 25
5. APBK sygn. XXV-a-1, Archivum conventus Zbaraziensis (хроніка монастиря оо. Бернардинів м. Збараж), s. 267
6. Kachel Jozef. Dzieje kościoła I klasztoru Ojcow Bernardynów w Zbarazu (1628–1946). *Kalwaria Zebrzydowska*, 2001. 602 s.
7. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojcow Bernardynów w Zbarazu. *Kalwaria Zebrzydowska*, 2005. S. 156.
8. Легенда до кадастрових карт Галичини. / <http://jewishfamilysearch.com/legend-cadastral-maps-galicia/> (дата доступу 9.06.2023 р.)